

УДК 331. 502

DOI: <https://doi.org/10.32782/business-navigator.76-7>**Ищейкін Т.Є.**кандидат економічних наук, доцент,
доцент кафедри менеджменту імені І.А. Маркіної
*Полтавський державний аграрний університет***Прийдак М.Д.**студент
*Полтавський державний аграрний університет***Овчаренко П.Є.**студентка
*Університет Західної Богемії у Пльзені***Ishcheikin Tymur**Candidate of Economic Sciences, Docent,
Associate Professor at the Department
of Management named after I.A. Markina
*Poltava State Agrarian University***Priydaк Mikita**Student
*Poltava State Agrarian University***Ovcharenko Polina**Student
*University of Western Bohemia in Plzen***ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ ТА ПРОБЛЕМИ ВІДНОВЛЕННЯ
ЛЮДСЬКОГО КАПІТАЛУ В УМОВАХ ВОЄННОГО ЧАСУ****PROSPECTS OF DEVELOPMENT AND PROBLEMS OF RESTORATION
OF HUMAN CAPITAL IN WARTIME CONDITIONS**

У статті досліджено перспективу розвитку та проблеми відновлення людського капіталу в умовах повномасштабної військової агресії РФ проти України. Проаналізовані кількісні та якісні показники розвитку людського капіталу протягом довоєнного періоду, зосереджено увагу на втратах і досягненнях людського капіталу в умовах воєнного стану. Виокремлено основні прямі втрати людського капіталу України, серед яких: масовий виїзд громадян за кордон та внутрішня міграція, непоправні втрати серед мирного населення, примусова депортація, загибель військовослужбовців. Наведено непрямі втрати, серед яких визначальними є неможливість використання у повній мірі інтелектуального та креативного потенціалу, руйнування освітньої інфраструктури, нав'язування чужої мови та культурних цінностей, тимчасове припинення навчального процесу, як результат, погіршення якості надання освітніх послуг. Запропоновано основні стратегічні заходи з розвитку та відновлення людського капіталу України в умовах воєнного часу та у післявоєнний період.

Ключові слова: людський капітал, розвиток, відновлення, воєнний стан, цифрова культура.

The article examines the perspective of development and the problems of restoring human capital in the conditions of full-scale military aggression of the Russian Federation against Ukraine. Quantitative and qualitative indicators of the development of human capital during the pre-war period are analyzed; attention is focused on the losses and gains of human capital in the conditions of martial law. The main direct losses of Ukraine's human capital are singled out, including: mass emigration of citizens abroad and internal migration, irreparable losses among the civilian population, forced deportation, and the death of military personnel. Indirect losses are indicated, among which the impossibility of fully using intellectual and creative potential, the destruction of educational infrastructure, the imposition of a foreign language and cultural values, the temporary suspension of the educational process, as a result, the deterioration of the quality of educational services. The main strategic measures for the development and restoration of the human capital of Ukraine in wartime and postwar conditions are proposed. The main strategic measures for the restoration of human capital include the reconstruction of destroyed housing and critical infrastructure, which must take place on a fundamentally new basis. Such reconstruction should focus not on installing broken windows, but on building so-called "smart" cities. The next measure should be the creation of programs for starting and stimulating the development of entrepreneurial activity and self-employment of the population, which is the

main prerequisite for creating an environment in the country to which it is worth returning. An important addition to the measures mentioned above is the development and implementation of state programs for psychological support of families separated because of the war. This situation causes a breakdown in family relations, which can be exacerbated by increasing economic instability. It is precisely because of these circumstances that it is expedient for the state to create and implement social programs aimed at the psychological rehabilitation of family reunification.

Key words: human capital, development, recovery, martial law, digital culture.

Постановка проблеми. Головним джерелом забезпечення економічного розвитку та зростання країни, підвищення рівня її конкурентоспроможності у глобальному просторі є людський капітал. Саме наявність необхідних людських ресурсів створює передумови для технологічного, економічного та соціального зростання національної економіки. Україна наділена висококваліфікованим людським капіталом, який має високий рівень освіти та працездатності, мотивацію до саморозвитку та покращення своїх навичок, зокрема й у сфері цифрових послуг.

24 лютого 2022 р. розпочалася повномасштабна військова агресія РФ проти України, що стало початком незворотних змін у якісних та кількісних характеристиках людського капіталу в Україні та напрямків його розвитку. Внаслідок повномасштабного військового вторгнення РФ Україна щодня прямо та опосередковано втрачає людський капітал. Разом із тим, зміцнюються цінності, пов'язані з посиленням громадянської свідомості та національної автентичності. В умовах воєнного часу, саме наявний людський капітал забезпечує незалежність та конкурентоспроможність держави, її можливість існування на карті світу

У статті досліджено основні напрямки змін якісних та кількісних характеристик людського капіталу України внаслідок повномасштабної військової агресії РФ проти України, визначено основні напрямки та запропоновано заходи з його відновлення у воєнний та повоєнний періоди.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. На сьогоднішній день у відкритому доступі є невелика кількість публікацій присвячених зазначеній тематиці. Це пов'язано, перш за все, з невизначеністю тривалості воєнних дій та постійним оновленням аналітичних даних, які стосуються втрат людського капіталу. Аналітична доповідь Національного інституту стратегічних досліджень (05.03.2022 р.) стала однією із перших публікацій, в якій були систематизовані втрати України внаслідок військової агресії РФ, починаючи з 2014 р. по теперішній час [1]. Варто також відзначити статтю Е. Лібанової (16.03.2022 р.), в якій науковець дослідила основні проблеми ВПО (внутрішньо переміщених осіб) в Україні [2].

Невелика кількість досліджень була опублікована Міжнародною організацією міграції (ІМО, 2022), вони стосувалися внутрішньо переміщених осіб в Україні [3], а також даних, отриманих шляхом опитувань українських мігрантів на польському кордоні [1]. Додаткову зацікавленість викликають результати соціологічних досліджень, проведених соціологічною групою «Рейтинг», які можуть бути використані для формування майбутніх прогнозів щодо змін людського капіталу [5].

Певні висновки щодо впливу військових дій у 2014 р. в Донецькій і Луганській областях на людський капітал дозволяють зробити публікації Мацієв-

ського Ю.В. (2019), Левчук О.В., Кузьміча І.І. (2017), а також доповідь, яка була підготовлена науковими співробітниками НАНУ (2015) [7–9].

Формулювання завдання дослідження. Метою дослідження є визначення основних трендів, які характеризують втрати та досягнення людського капіталу України в умовах війни та обґрунтування стратегічних напрямків його відновлення в умовах воєнного стану.

Виклад основного матеріалу дослідження. Людський ресурс (капітал) є основою для забезпечення економічного та технологічного зростання, а також, розвитку культурних, моральних, демократичних цінностей в громадянському суспільстві. У нашому дослідженні ми використовуємо поняття «людський капітал» у трактуванні, яке було запропоновано Грішновою О. «сукупність сформованих і розвинутих унаслідок інвестицій продуктивних здібностей, особистих рис і мотивацій індивідів, що перебувають у їхній власності, використовуються в економічній діяльності, сприяють зростанню продуктивності праці і завдяки цьому впливають на зростання доходів свого власника та національного доходу» [14, с. 16–17].

Україна наділена висококваліфікованими, добре освіченими, креативними та вмотивованими до високопродуктивної діяльності людськими ресурсами. Для якісної оцінки людського капіталу використаємо дані Міжнародного рейтингу конкурентоспроможності талантів 2023. Згідно результатів оцінювання міжнародного рейтингу конкурентоспроможності талантів (GTCI, 2023) Україна займає 64 місце серед 134 країн світу.

Даний рейтинг складається з оцінок за окремими показниками: можливості (Enable) – 75 позиція, залучення (Attract) – 57, зростання (Grow) – 68, збереження (Retain) – 50, професійно-технічні навички (Vocational and Technical Skills) – 77, глобальні знання навички (Global Knowledge Skills) – 50 [4; 15]. Зазначені у рейтингу показники поєднані у 2-і групи: чотири перших показники дають оцінку умовам, політиці формування та сприяння розвитку талантів у країні, два останніх є результатом попередніх – якість талантів.

Безсумнівною є той факт, що незважаючи на несприятливі умови сьогодення для розвитку талантів Україна має достатньо високий показник розвитку навичок з глобальних знань. Даний показник приймає до уваги трудові ресурси, які мають вищу освіту. До них належать наукові співробітники та дослідники, професіонали та управлінці вищої ланки, а також вплив талантів на розвиток економіки: інноваційні розробки, експорт технологій та ноу-хау, інноваційні продукти, наукові статті.

Згідно даних Держкомстату у 2021 р. кількість трудових ресурсів віком від 15 років і старше (без визначення старшої вікової межі) складала 17,4 млн осіб., або 54,6% до населення відповідного віку, у 2020 р.

Таблиця 1

Рейтинг конкурентоспроможності талантів 2023 у розрізі провідних країн світу

Місце у рейтингу	країна	Місце за рейтинговим показником			
		можливості	залучення	зростання	збереження
1	Швейцарія	2	2	3	3
2	Сингапур	2	3	3	2
3	США	1	22	1	24
4	Данія	7	8	3	3
5	Нідерланди	4	7	4	5
6	Фінляндія	3	9	13	4
64	Україна	75	57	50	77

Джерело: складено авторами на основі [15]

склала 17,7 млн осіб, або 55,1%; у 2019 р. – 18,2 млн осіб., або 56,3% [16]. За 3 роки кількість робочої сили в Україні зменшилася майже на 800 тис осіб. Російське вторгнення та викликана ним еміграція скоротили чисельність працездатного населення України у 2023 році на 39,2% порівняно з 2021 роком – з 17,4 млн до 12,5 млн, а у 2024–2032 роках вона може знизитися до 11,7 млн [4].

Державна служба статистики України до 2019 р. вела облік робочої сили віком від 15 до 70 років (табл. 2).

Аналізуючи даний показник, ми спостерігаємо зменшення кількості робочої сили протягом 10 років на 2,8 млн осіб: з 20,9 млн осіб у 2010 р. до 18,1 млн осіб у 2019 р. [13].

Отриманий результат демонструє негативну тенденцію до зменшення кількості робочої сили у довоєнний період, яка не змінюється протягом тривалого періоду часу через високу смертність населення та низький рівень народжуваності (рис. 1).

Слід звернути додаткову увагу на значну зміну кількісних показників населення та робочої сили у період 2014–2015 рр. Скорочення населення у зазначений період склало 2,5 млн осіб. Це пояснюється, перш за все, незаконною анексією Росією Криму та окупацією

російськими військами частини Донецької та Луганської областей.

Разом із тим, приведені дані показують негативний тренд до природного скорочення населення та робочої сили країни, що підкріплювалося високою трудовою міграцією. Згідно з даних Звіту Міжнародної організації з міграції (World Migration Report, 2022), у 2020 р. Україна займала 7 позицію серед країн за кількістю емігрантів, чисельність яких склала 6,05 мільйонів осіб, або 12,2% від загальної кількості населення країни [15]. Міграція за кордон людського капіталу пояснюється, в першу чергу, вищим розміром заробітної плати у порівнянні з Україною. Але не зважаючи на це, більша частина гостарбайтерів залишила в Україні свої сім'ї, здійснювала грошові перекази на їх утримання із зароблених коштів та збиралася повертатися додому.

24 лютого 2022 р. РФ розпочала повномасштабну військову агресію проти України, ввівши свої війська на територію нашої держави. Через широкомасштабне вторгнення Росії Україна втратила і, на превеликий жаль, продовжує втрачати значний ресурс людського капіталу. Втрати людського капіталу буде доцільним поділити на дві групи: прямі втрати населення та непрямі. До

Таблиця 2

Основні показники ринку праці (2010–2019)

роки	Робоча сила у тому числі							
	у віці 15-70 років		працездатного віку		зайняте населення			
	у середньому, тис. осіб	у% до населення відповідної вікової групи	у середньому, тис. осіб	у% до населення відповідної вікової групи	у віці 15-70 років		працездатного віку	
					у середньому, тис. осіб	у% до населення відповідної вікової групи	у середньому, тис. осіб	у% до населення відповідної вікової групи
2010	20.894,1	63,6	19.164,0	71,9	19.180,2	58,4	17.451,5	65,5
2011	20.893,0	64,2	19.181,7	72,6	19.231,1	59,1	17.520,8	66,3
2012	20.851,2	64,5	19.317,8	72,9	19.261,4	59,6	17.728,6	66,9
2013	20.824,6	64,9	19.399,7	72,9	19.314,2	60,2	17.889,4	67,3
2014	19.920,9	62,4	19.035,2	71,4	18.073,3	56,6	17.188,1	64,5
2015	18.097,9	62,4	17.396,0	71,5	16.443,2	56,7	15.742,0	64,7
2016	17.955,1	62,2	17.303,6	71,1	16.276,9	56,3	15.626,1	64,2
2017	17.854,4	62,0	17.193,2	71,5	16.156,4	56,1	15.495,9	64,5
2018	17.939,5	62,6	17.296,2	72,7	16.360,9	57,1	15.718,6	66,1
2019	18.066,0	63,4	17.381,8	74,0	16.578,3	58,2	15.894,9	67,6

Джерело: складено авторами на основі [16]

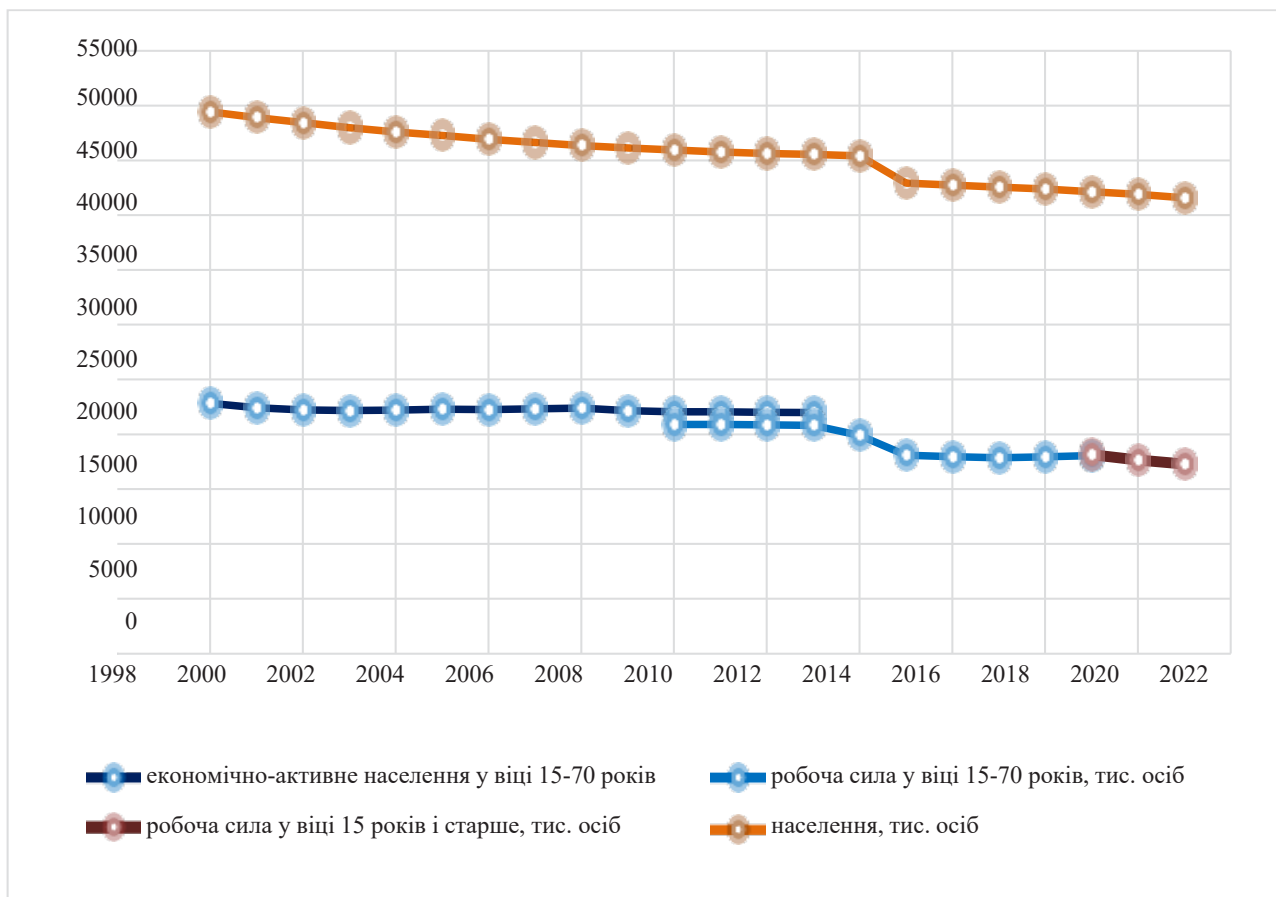

Рис. 1. Населення та робоча сила України, 2000–2021 рр.

Джерело: складено авторами за [12–14]

прямих втрат можна віднести внутрішню (внутрішньо-переміщені особи та зовнішню міграцію (масовий виїзд населення за кордон) людського капіталу, що була спричинена початком воєнних дій, примусове виселення частини населення України в Росію, вбивство цивільного населення, загибель військовослужбовців.

Згідно даних звіту Міжнародної організації міграції (ІМО, 3 травня 2022 р.), загальна чисельність осіб, які змінили постійне місце проживання склала 13,7 млн осіб, з них 5,7 млн осіб виїхали за межі території України. Разом із тим серед осіб, що залишилися, лише 4% мають бажання виїхати, ще 7% опитаних прийматимуть рішення про виїзд залежно від зміни поточної ситуації [3].

Доречним буде припустити, що частка тих осіб, які виїхали за межі України не планує повертатися найближчим часом. На їх рішення щодо повернення в Україну будуть впливати такі чинники як: тривалість воєнних дій та масштаби руйнувань на території України, а також можливість працевлаштуватися за кордоном, а для українських школярів та студентів можливість вільного доступу до закордонної системи освіти. Згідно даних опитувань проведених ООН 19 березня 2022 р. серед респондентів, які перетинали українсько-польський кордон майже 30% виявили потребу у підтримці з працевлаштування [4]. Це говорить про бажання значної частини вимушених переселенців знайти постійну роботу за кордоном.

Варто акцентувати увагу на тому, що покинули Україну здебільшого жінки разом із дітьми, через введення вікових обмежень для чоловіків (18–60 років). За офіційними даними Міністерства освіти і науки України з загальної чисельності осіб, які вимушено виїхали за кордон 2,5 млн осіб складають діти шкільного віку та здобувачі вищої освіти, ще 22 тис осіб – це науково-педагогічні працівники та вчителі [16]. Щоб зрозуміти обсяги втрат студентської та учнівської молоді внаслідок вимушеної міграції відзначимо, що чисельність школярів у 2020–2021 навчальному році становила 4,2 млн осіб, здобувачів вищої освіти у закладах вищої освіти – 1,1 млн осіб, фахової передвищої освіти – 170 тис. осіб, учнів професійно-технічних закладів – 250 тис. осіб [17–19]. Приведені дані дають можливість припустити імовірність виникнення загрози потенційної втрати близько 40% студентської та учнівської молоді, які є людським капіталом та потенціалом країни.

Проблему вимушених українських мігрантів шкільного та студентського віку буде доречно розглянути з двох сторін. З однієї сторони, отримання українською молоддю освіти за кордоном буде сприяти появі нового висококваліфікованого, мультикультурного покоління молодих людей. На це матиме позитивний вплив доступність безоплатного навчання для української молоді в закладах вищої освіти країн ЄС та європейські програми підтримки родин, які вимушено зали-

шили Україну. Варто відзначити, що на сьогодні для українських сімей, які перебувають за кордоном діють програми з тимчасового прихистку, які мають тривалість від 1 до 3 років.

З іншої сторони, окрема частина високоінтелектуальної молоді може не повернутися на батьківщину. Можемо зробити припущення, що у більшій мірі це буде стосуватися студентів та учнів старшої школи. Через меншу залежність від батьків, за можливості продовжити навчання у європейських закладах вищої освіти, вони можуть пристосуватися до нових умов проживання та набути громадянства країн тимчасового проживання. Остаточне рішення молоді щодо повернення на батьківщину буде обумовлено двома головними чинниками: непрогнозованою тривалістю війни в Україні та можливістю знайти гідну роботу на європейському ринку праці.

Одним із складових елементів втрат людського капіталу є примусова депортація цивільного населення України до Росії. Згідно даних, опублікованих Уповноваженою Верховної Ради України із прав людини Людмилою Денісовою у своєму телеграм каналі з України, до Росії було депортовано 808 тис. осіб, з них 147 тис. осіб – це діти різного віку включаючи новонароджених (16 квітня 2022 р.) [20]. Згідно даних українських інтернет-видань, які посилаються на російські джерела чисельність вивезених до Росії українських громадян складає 1 002 429 осіб, серед них – 183 168 діти (28 квітня 2022 р.) [21].

Позбавлення прав депортованого Росією з окупованих територій населення та розміщення його у віддалених від кордонів з Україною регіонах є одним із головних викликів для нашої держави в умовах ведення гібридної війни країною-агресором. Загрозою для дітей та осіб підліткового віку є примусове насадження історії, мови, цінностей та культури країни-агресора, з метою повної ліквідації національної ідентичності та українського культурного коду.

Україна з початку війни постійно несе значні втрати серед мирного населення. Згідно даних Управління верховного комісара по правам ООН станом на 29 травня 2022 р. через військову агресію РФ постраждали 8766 осіб, з них вбито – 4031 осіб, в тому числі 261 дитина та поранено – 4735 осіб, з них 406 осіб неповнолітнього віку [22]. Наведені дані не є остаточними, людські втрати, на жаль, продовжують зростати, через продовження обстрілів цивільної інфраструктури військами РФ та складністю отримання інформації із зони ведення активних бойових дій.

Непрямыми втратами людського капіталу можна вважати недоотримання доходу від підприємницького сектору та у повному обсязі заробітної плати працівниками і найголовніше, нездатність повноцінно застосовувати наявний інтелектуальний, творчий потенціал людського капіталу через ведення бойових дій на окупованих територіях України. Розглядати як непрямі втрати можна також втрати у сфері освіти, у тому числі скорочення обсягів інвестування у людський капітал через масштабні руйнування закладів освіти, недоотримання послуг освіти в повному обсязі та відсутність можливості доєднатися до їх отримання всіх учасників освітнього процесу. Зазначений перелік непрямих втрат є не остаточним та вимагає глибокого аналізу і розрахунків у післявоєнний період.

В умовах війни, використання інтелектуального та творчого потенціалу людського капіталу країни у повній мірі є неможливим. Це пояснюється перш за все значними руйнуваннями виробничої та цивільної інфраструктури і, як наслідок, втратою роботи, або іншого прибуткового заняття значної кількості людських ресурсів. Український бізнес стикнувся з частковою або повною втратою попиту на його товари та послуги внаслідок зміни людських цінностей та пріоритетів. Разом із тим з'являються труднощі у пошуку гідної роботи, з якими стикнулися внутрішньо переміщені особи та особи, що виїхали за кордон. На частині території України, де не проводяться активні бойові дії, це пояснюється низьким рівнем ділової активності бізнесу, що обумовлено потребою у витратах певного часу, фінансових та людських ресурсів (спеціалістів) на переміщення та облаштування виробничих потужностей, зниженням платоспроможного попиту з боку населення. Для іншої частки працездатного населення однією із головних перешкод у пошуку місця роботи є незнання мови приймаючої країни та високий рівень конкуренції, пов'язаний з вимогами місцевого законодавства країни (необхідність підтвердження рівня кваліфікації та отримання дозволу на працевлаштування).

Більшість українців сьогодні перебувають у стресовому стані, що є негативним чинником впливу на розвиток продуктивності людського капіталу та його здатності до самореалізації. Згідно з результатами проведеного СГ «Рейтинг» опитування (8 опитування, 6.04.2022) 50% респондентів описують свій стан як напружений або дуже напружений, 71% відмічають, що знаходяться у стані середнього емоційного виснаження [6]. Зазначені стани не є сприятливими для активної та креативної зайнятості людських ресурсів. Пріоритетним напрямком вкладень у людський капітал є освіта, яка сприяє його формуванню та якісному покращенню, а також забезпечує інноваційний розвиток та зростання економіки країни. На сьогодні спостерігається активний процес переходу економіки у цифровий простір і саме людський капітал стає його головною рушійною силою. Відповідно це потребує вагомих капіталовкладень у сферу освіти, яка повинна відповідати сучасним запитам ринку праці та бути гнучкою і технологічно-розвинутою.

Через повномасштабну військову агресію РФ кожного дня зазнають руйнувань освітні заклади та їх інфраструктура. Станом на 27 травня 2022 р. щонайменше 621 дитячий садочок, 1123 закладів середньої та вищої освіти зруйновано, або пошкоджено. Фінансові втрати лише за названими об'єктами становлять 2078 млн дол. США. Втрати України від руйнування фізичної інфраструктури (житлових будинків, комунальної, дорожньої, залізничної інфраструктури; освітніх та медичних закладів тощо) країною-агресоркою становлять понад 105,5 млрд дол. США [23].

Освітній процес на новоокупованих територіях став ще одним важким викликом для української системи освіти. Він може здійснюватися відповідно за трьома сценаріями: припинення навчання, продовження навчання згідно українських стандартів, ведення навчального процесу згідно стандартів окупанта [24]. Окремі випадки поновлення навчального процесу за стандартами, вимогами та програмами країни-агре-

сорки були зафіксовані в Енергодарі, Мелітополі, Волновасі, Маріуполі, Ставропольську [24].

Припинення освітнього процесу з початку військової агресії терміном від 2 до 4 тижнів стало негативним наслідком початку бойових дій на підконтрольних Україні територіях. На сьогодні, навчання у більшості освітніх закладів відновилося у дистанційному (з застосуванням інформаційних технологій) та змішаному форматах. У окремих регіонах, де ведуться активні воєнні дії освітній процес взагалі не проходить, а у відносно тихих регіонах процес навчання переривається через часті повітряні тривоги. Через це викладачі вимушені давати значну частину навчального матеріалу на самостійне опрацювання здобувачу без його відповідного пояснення.

Цей чинник безумовно має вкрай негативний вплив на психологічний стан та емоційний стрес та призводить до значного зниження якості викладання, так і засвоєння та опанування навчального матеріалу. Разом із тим не всі учасники освітнього процесу мають можливість отримати доступ до освітнього контенту через відсутність або нестабільність інтернет-зв'язку та відсутність необхідного технічного устаткування та програмного забезпечення. Більшість школярів та здобувачів вищої освіти користуються смартфонами для приєднання до онлайн занять, що не завжди дає можливість виконувати завдання у повному обсязі. Значна частка навчальних дисциплін у закладах вищої освіти та професійно-технічних закладах освіти була скасована, або перенесена на наступний навчальний рік. Окреслені проблеми посилюються труднощами, що мали місце в освітній сфері з березня 2020 р., через карантинні обмеження на COVID-19. Підґрунтя для швидкого відновлення освітнього процесу у воєнний час було сформовано переведенням навчального процесу на дистанційний формат у попередньому і поточному навчальних роках. Незважаючи на це можна зробити висновок, що у цілому якість онлайн освіти з 2019 року і дотепер не досягла відповідного рівня, який міг би забезпечити підвищення якості людського капіталу, а не надолужувати або підтримувати їх допандемічний рівень.

Незважаючи на великі втрати людського капіталу, спричинені війною, Україна має і певні досягнення. Відзначимо основні досягнення. По-перше, посилення національної самосвідомості та ідентичності, доказом цього є результати опитування проведеного СГ «Рейтинг» (1000 осіб, 27.04.2022 р.). Так, 92% опитаних вважають себе українцями, лише 5% – росіянами. З 2008 р. по 2014 р. частка громадян, які ідентифікували себе українцями становила 83%, а 15% – вважали себе росіянами. 89% респондентів вважають військову агресію РФ військовим злочином проти українського народу [5]. Майже 80% респондентів вважають українську мову своєю рідною мовою, але повсякденно нею спілкується лише 51%. Варто акцентувати увагу на зростанні цього показника, загалом з 2012 р. по 2022 р. на 10 в.п. [5]. Проте складно назвати такі темпи зростання використання української мови у повсякденному житті задовільними. Це зумовлено передусім приділенням недостатньої уваги «мовному питанню» у державній політиці.

По-друге повномасштабна військова агресія Росії змусила українців переосмислити радянське минуле

та власне відношення до української мови. Війна стала каталізатором змін суспільних думок в Україні та обумовила процес переосмислення культурних цінностей населення. Український народ став відчувати гордість за свою країну та почуття патріотизму. Більшість українців почали акцентувати увагу на нематеріальних цінностях, а саме: допомогти та підтримки близьких, соціальним комунікаціям та волонтерству, альтруїзму. І навпаки матеріальні цінності перемістилися на другий план. Як результат, у більшості українців відродилися активна громадянська позиція та свідомість. Можна стверджувати про те, що сформувалася спільнота однодумців, які об'єдналися довкола нових цінностей, і вона почала ширитися за межами України.

По-третє, активізувався волонтерський рух, до якого долучилися всі небайдужі громадяни з активною громадянською позицією. Він бере витоки з подій Майдану та Революції Гідності у 2014 р. та активно відновився з початком повномасштабної війни. Українське волонтерство відзначається постійною участю активно-свідомих громадян у вирішенні суспільних проблем. Варто акцентувати увагу на тому, що окрім матеріальної допомоги (у вигляді зборів та донатів), трудовий внесок волонтерів та небайдужих громадян, масове залучення українців до надання інформаційної та організаційної допомоги є неocenеними. Прикладом такої безцінної допомоги може виступати допомога підрозділам ТрО підчас встановлення оборонних споруд; заготівля та постачання продуктів харчування, допомога у пошуку житла, працевлаштування внутрішньо переміщених осіб; надання на безоплатній основі медичних, освітніх, юридичних, консультаційних та інших видів послуг кваліфікованими фахівцями тим особам, які постраждали внаслідок військової агресії тощо. Окремої уваги заслуговують діджитал-послуги, які надаються на волонтерських засадах.

По-четверте, суттєвим надбанням українського суспільства в умовах ведення гібридної війни є побудова національної інформаційної (діджитал) культури, яка базується на здатності споживачів інформаційних ресурсів визначити правдиву, достовірну інформацію та дотримуватися правил інформаційної безпеки та гігієни. Зараз Україна перебуває на початку розвитку та побудови національної інформаційної культури. Разом із тим з початком повномасштабного російського вторгнення значна частина українських інтернет-читачів перейшли до читання українських інтернет-ресурсів, відбулося зростання довіри до офіційних державних джерел інформації, користувачі почали більше захищати особисті дані, зазнала змін поведінка у соціальних спільнотах та публіках. Загалом більшість українців почали споживати та розповсюджувати інформацію більш свідомо, дотримуючись правил інформаційної гігієни.

Завдячуючи становленню та розбудові цифрового інформаційного простору та наявності розвинутих цифрових навичок у активній частини населення була створена потужна армія айтівців. Це спільнота професійних ІТ користувачів, діяльність якої спрямована на знешкодження дій ворога в інформаційному та кібер середовищах. Станом на 27 травня 2022 р. кількість зареєстрованих користувачів однойменного сайту складала 82255 осіб [25]. До складу ІТ-армії входять фахівці з різних сфер та галузей: девелопери(розробники ПЗ),

фахівці з кібербезпеки, аналітики, економісти, таргетологи, копірайтери, дизайнери тощо, які разом з комп'ютерними навичками мають високий рівень мотивації бути корисними для своєї батьківщини.

Наша держава має істотні резерви щодо поновлення людського капіталу. Заходи, пов'язані з відновленням людського капіталу повинні бути проведені за двома напрямками, які взаємопов'язані та направлені на формування сприятливих умов для його відновлення, перший – повернення мігрантів до України, а другий – побудова ефективної системи формування, розвитку людського капіталу всередині країни.

Основними стратегічними заходами державної політики за першим напрямком мають бути:

1. Відбудова зруйнованого житла та критичної інфраструктури, яка повинна відбуватися на принципово нових засадах. Така відбудова повинна зосереджуватися не на встановленні вибитих вікон, а на розбудові так званих «розумних» міст (smart city). Такі міста відзначаються наявністю інтелектуальної системи забезпечення життєдіяльності, забудовою, орієнтованою на людину, залученням містян до процесу управління. Житлові будинки повинні задовольняти потреби людей, а не забудовників.

На сьогодні державою створена та реалізується програма «Є Оселя». Це програма доступного кредитування житла, яка передбачає отримання кредиту на купівлю житла під відсоткову ставку від 3% до 7% річних. Станом на квітень 2024 року держава вже видала 5203 житлових сертифікати на загальну суму понад 9 млрд грн.

2. Створення програм започаткування та стимулювання розвитку підприємницької діяльності та самозайнятості населення є головною передумовою для формування середовища в країні до якої варто повертатися. Вони повинні мати комплексний характер та передбачати систему механізмів підтримки: фінансових (податкові пільги, кредитні програми, інвестиційні проекти), регуляторних (спрощені правила регулювання та адміністрування бізнесу), освітніх (навчання кращим практикам ведення бізнесу), цифрових (формування цілісної цифрової інфраструктури). Відновлення бізнес-середовища має бути на засадах створення робочих місць з гідними умовами праці. Саме такий підхід створить умови для повернення людського капіталу на батьківщину, попри те що певна частина знайшла гідну роботу за кордоном. На разі державою започаткована програма «Є Робота», що надає гранти від держави на відкриття чи розвиток бізнесу. Максимальна сума гранту становить 250 тис. грн., скористатися даною програмою можна через портал державних послуг «Дія», надіславши заявку на отримання гранту, підкріплену складеним бізнес-планом. Станом на листопад 2023 року майже 9 тис. осіб скористалися даною можливістю отримати гроші на власний бізнес на загальну суму майже 5 млрд грн.

3. Важливим доповненням до названих вище заходів є розробка та реалізація державних програм з психологічної підтримки родин, роз'єднаних внаслідок війни. Роз'єднані родини стали викликом воєнного часу: внаслідок повномасштабного російського вторгнення більшість жінок із дітьми вимушені були виїхати за кордон, а чоловіки через введення вікових обмежень для виїзду (18–60 років) залишитися в Україні.

Кожен члені сім'ї пристосувався жити окремо, самостійно чинив опір викликам, отримав власний життєвий досвід. Члени сімей, які перебувають за кордоном пройшли часткове входження в інше соціально-культурне середовище. Дана ситуація спричиняє розлад у сімейних стосунках, який може загострюватися через зростання економічної нестабільності. Саме через дані обставини доцільно державою створювати та впроваджувати соціальні програми, спрямовані на психологічної реабілітації воз'єднання родин. На разі діють такі безкоштовні програми психологічної підтримки як: платформа «Розкажи мені», допомога від UA Mental Help, додаток Тепло, портал Help 24, Національна гаряча лінія та інш. Важливим питанням залишається розробка та реалізація програми психологічної реабілітації військових та військовополонених.

Реалізація заходів за першим напрямком вимагає доповнення заходами за другим напрямком, в якому доцільно виділити такі стратегічні заходи:

1. Система загальної середньої освіти потребує суттєвих реформ, які мають зосередити увагу на формуванні відкритого середовища для розвитку та підтримки талановитої молоді в країні, посиленні технологічного компоненту освітнього процесу, створенні однакових умов навчання у містах та селах, впровадженні кращих світових практик у освітній процес. Вимогою сьогодення має стати впровадження програм інформаційної безпеки і гігієни у освітньо-виховний процес.

2. Зменшення чисельності закладів вищої освіти та створення на їх базі інноваційних, технічно обладнаних університетських центрів, що будуть взаємодіяти із бізнес сектором. Політика держави у цій площині повинна бути сконцентрована на створенні відкритого для внутрішніх та зовнішніх інвестицій наукового середовища. Розширення сфер науково-дослідного співробітництва та кількості програм обміну досвідом, закордонного стажування для науковців з вітчизняних закладів вищої освіти в іноземних університетах.

3. Програма створення та побудови цифрової культури в Україні повинна стати важливим напрямком державної політики у сфері інформаційних технологій. Дана програма повинна в собі містити основні засади, принципи, цінності вітчизняної діджитал культури, алгоритм реалізації серед всіх вікових груп населення та необхідні джерела фінансового забезпечення. Складовим елементом зазначеної програми має стати впровадження відповідних навчальних курсів, дисциплін у освітніх закладах вищої та середньої ланки.

Висновки. Приведені у дослідженні дані не є кінцевими, воєнні дії тривають і, на жаль, людські втрати зростатимуть разом із посиленням громадянської свідомості та національного самовизначення населення, зростанням активного волонтерського руху в тому числі у діджитал просторі.

Наявність людського капіталу є однією із головних передумов для відбудови національної економіки у післявоєнний період. Державою повинна бути розроблена та запроваджена політика щодо повернення людського капіталу на батьківщину, яка має передбачати відновлення зруйнованого житла та об'єктів критичної інфраструктури на основі використання концепції «Smart City», розробку та впровадження програм з підтримки розвитку та започаткування підприємниць-

кої діяльності та організацію і проведення соціальних заходів, спрямованих на психологічну реабілітацію та возз'єднання родин.

Також обов'язковою умовою для формування та розвитку людського капіталу в країні є оновлення та модернізація системи освіти. Обов'язковим елементом є запровадження програм з цифрової безпеки. Забезпечення для всіх учасників освітнього процесу гідних та рівних умов доступу до загальної середньої освіти є вкрай важливим завданням для держави в умовах воєнного часу.

Сучасна система вищої освіти вимагає створення потужних інноваційно-наукових осередків та зменшення кількості існуючих закладів вищої освіти, а також заходів, що сприяли формуванню відкритого для залучення інвестиції наукового середовища, розширення програм з міжнародного науково-технічного співробітництва. Це стане каталізатором процесу економічного відродження та розвитку країни у післявоєнний час. Здійснення окреслених заходів у сфері освіти повинно бути підкріплено розробкою та реалізацією державної програми створення та розвитку діджитал культури.

Список використаних джерел:

1. Стратегічна ціна російської агресії для економіки України / за наук. ред. Я. А. Жаліла. Київ : НІСД, 2022. 67 с. URL: https://niss.gov.ua/sites/default/files/2022-03/ad-5-03-2022_0.pdf
2. Лібанова Е. Війна з Росією: як дати роботу біженцям і що робити після. Дзеркало тижня. 16.03.2022. URL: <https://zn.ua/ukr/SOCIUM/vijna-z-rosijeju-jak-dati-robotu-bizhentsjam-i-shcho-robiti-pislja.html>
3. Ішейкін Т.Є. Перспективи розвитку людського капіталу України в умовах воєнного стану. Управління ресурсним забезпеченням господарської діяльності підприємств реального сектору економіки: матеріали VIII Всеукраїнської науково-практичної інтернет-конференції, 23 листопада 2023 р. Полтава : ПДАУ, 2023. С. 19–21.
4. Прийдак М.Д., Ішейкін Т.Є. Сучасний стан та тенденції розвитку людських ресурсів в умовах війни «Менеджмент XXI століття: глобалізаційні виклики» Матеріали VIII Міжнародної науково-практичної конференції, 16 травня 2024р. Полтава: ПДАУ, 2024. С. 20–23.
5. Золковер Андрій, Овчаренко Поліна. Моделювання комплексного оцінювання рівня інноваційної безпеки науковий журнал Smart-економіка, Підприємництво Та безпека Том 2, № 1, 2024. Київ. С. 50–57.
6. Ukraine – Internal Displacement Report – General Population Survey Round 4 (29 April – 3 May 2022). IMO. URL: <https://dtm.iom.int/ukraine/>
7. Poland – Ukraine Displacement. Displacement and Intentions Survey. 19 March 2022. MOM. 2022. URL: <https://dtm.iom.int/ukraine/>
8. Десяте загальнонаціональне опитування: ідеологічні маркери війни. СГ «Рейтинг». 2022. URL: <https://ratinggroup.ua/research/ukraine/>
9. Восьме загальнонаціональне опитування: психологічні маркери війни. СГ «Рейтинг». 2022. URL: <https://ratinggroup.ua/research/ukraine/>
10. Sevryukov V., Solod O., P. Ovcharenko. Ecological and economic aspects of resource saving in agricultural enterprises. Управління ресурсним забезпеченням господарської діяльності підприємств реального сектору економіки : матеріали VII Всеукраїнської науково-практичної інтернет-конференції з міжнародною участю, 27 жовтня 2022 р. Полтава : ПДАУ, 2022. 289 с. С. 93–95.
11. Мацієвський Ю.В. Внутрішній конфлікт чи прихована агресія: академічна дискусія і експертні оцінки війни на Донбасі. *Політичне життя*. 2019. № 2. С. 55–68.
12. Левчук О.В., Кузьміч І.І. Військово-економічні аспекти застосування людського капіталу: проблеми та шляхи оптимізації. *Економіка та суспільство*. 2017. № 12. С. 110–116.
13. Відродження Донбасу: оцінка соціально-економічних втрат і пріоритетні напрями державної політики: Доповідь НАНУ. 2015. URL: https://iie.org.ua/wp-content/uploads/monografiyi/2015/2015_mono_Strategiya.pdf
14. Грішнова О. Людський капітал: формування в системі освіти і професійної підготовки. Київ : Знання, 2001. 254 с.
15. The Global Talent Competitiveness Index 2023: Talent Competitiveness in Times of COVID. INSEAD Fontainebleau. 2023. URL: <https://www.insead.edu/sites/default/files/assets/dept/fr/gtci/GTCI-2023-Report.pdf>
16. Робоча сила за статтю, типом місцевості та віковими групами [2019–2021]. Держслужба статистики України. 2022. URL: <http://www.ukrstat.gov.ua/>
17. Основні показники ринку праці [2000–2013]. Держслужба статистики України. 2022. URL: <http://www.ukrstat.gov.ua/>
18. Населення [2000–2021]. Держслужба статистики України. 2022. URL: <http://www.ukrstat.gov.ua/>
19. World Migration Report 2022. IMO. 2022. URL: <https://worldmigrationreport.iom.int/wmr-2022-interactive/>
20. Біженцями стали 22 тисячі українських вчителів. Конкурент. 14.04.2022. URL: https://konkurent.ua/archives/?page=2&end_date=2022-04-14&start_date=2022-04-14
21. Заклади загальної середньої освіти [1999–2021]. Держслужба статистики України. 2022. URL: <http://www.ukrstat.gov.ua/>
22. Заклади вищої та фахової передвищої освіти [1999–2021]. Держслужба статистики України. 2022. URL: <http://www.ukrstat.gov.ua/>
23. Заклади професійної (професійно-технічної) освіти [1999–2021]. Держслужба статистики України. 2022. URL: <http://www.ukrstat.gov.ua/>
24. Денісова Л. Телеграм канал. 18.04.2022 р. URL: <https://xn--80affa3aj0al.xn--80asehdb/>
25. Диняк А. Росія визнала примусову депортацію українців. Львівський портал. 2022. URL: <https://portal.lviv.ua/news/2022/04/28/rosiia-vyznala-prymusovu-deportatsiiu-ukraintsv>
26. Ukraine: civilian casualty update OHCHR. 26.05.2022. URL: <https://ukraine.un.org/uk/183647-ukrayina-vtraty-sered-tsvilnykh-osib-stanom-na-26-travnua-2022-roku>
27. Втрати економіки України. КІШЕ. 27.05.2022. URL: <https://kse.ua/ua/about-the-school/news/zagalna-suma-pryamih-zbitkiv-infrastrukturi-vzhe-perevishhuye-105-5-mlrd/>

28. Освіта на окупованих територіях України. CEDOS. 2022. URL: <https://cedos.org.ua/researches/osvita-na-okupovanyh-terytoriyah-ukrayiny-24-lyutogo-30-kvitnya-2022/>
29. IT army of Ukraine. 2022. URL: <https://itarmy.com.ua/>

References:

1. Zhalilo J. A. (eds.) (2022) The strategic price of Russian aggression for the economy of Ukraine. Kyiv: NISD, 67 p. Available at: https://niss.gov.ua/sites/default/files/2022-03/ad-5-03-2022_0.pdf
2. Libanova E. (2022) War with Russia: how to give jobs to refugees and what to do after. Mirror of the week. Available at: <https://zn.ua/ukr/SOCIUM/vijna-z-rosijeju-jak-dati-robotu-bizhentsjam-i-shcho-robiti-pislja.html>
3. Ishcheykin T. E. (November 23, 2023) Prospects for the development of human capital of Ukraine under martial law Management of resource provision of economic activity of enterprises of the real sector of the economy: materials of the VIII All-Ukrainian Scientific and Practical Internet Conference. Poltava: PDAU, pp. 19–21.
4. Priydak M. D., Ishcheykin T. E. (2024) The current state and trends of human resources development in the conditions of war "21st century management: globalization challenges" Materials of the VIII International Scientific and Practical Conference, May 16, 2024. Poltava: PDAU, pp. 20–23.
5. Andriy Zolkover, Polina Ovcharenko (2024) Modeling of the comprehensive assessment of the level of innovative security scientific journal Smart-Economics. *Entrepreneurship and Security*, Volume 2, No. 1. Kyiv. Pp. 50–57.
6. Ukraine – Internal Displacement Report – General Population Survey Round 4 (29 April – 3 May 2022). IMO. Available at: <https://dtm.iom.int/ukraine/>
7. Poland – Ukraine Displacement. Displacement and Intentions Survey. 19 March 2022. IOM. 2022. Available at: <https://dtm.iom.int/ukraine/>
8. Tenth National Survey: Ideological Markers of War. SG "Rating". 2022. Available at: <https://ratinggroup.ua/research/ukraine/>
9. The Eighth National Survey: Psychological Markers of War. SG "Rating". 2022. Available at: <https://ratinggroup.ua/research/ukraine/>
10. Sevryukov V., Solod O., Ovcharenko P. (October 27, 2022) Ecological and economic aspects of resource saving in agricultural enterprises. Management of resource provision of economic activities of enterprises of the real sector of the economy: materials of the VII All-Ukrainian scientific and practical internet conference with international participation. Poltava: PDAU. 289 p. Pp. 93–95.
11. Matsievsky Yu. V. (2019) Internal conflict or hidden aggression: academic discussion and expert assessments of the war in Donbas. *Political life*. No. 2. Pp. 55–68.
12. Levchuk O. V., Kuzmich I. I. (2017) Military and economic aspects of the use of human capital: problems and ways of optimization. *Economy and society*, no. 12, pp. 110–116.
13. Revival of Donbas: assessment of socio-economic losses and priority areas of state policy: Report of the National Academy of Sciences. 2015. Available at: https://iie.org.ua/wp-content/uploads/monografiyi/2015/2015_mono_Strategiya.pdf
14. Grishnova O. (2001) Human capital: formation in the system of education and professional training. Kyiv: Znannia, 254 p.
15. The Global Talent Competitiveness Index 2023: Talent Competitiveness in Times of COVID. INSEAD Fontainebleau. (2023). Available at: <https://www.insead.edu/sites/default/files/assets/dept/fr/gtci/GTCI-2023-Report.pdf>
16. Labor force by sex, type of location and age groups [2019–2021]. State Statistics Service of Ukraine. (2022). Available at: <http://www.ukrstat.gov.ua/>
17. The main ones Indexes market labor [2000–2013]. State service statistics of Ukraine. (2022). Available at: <http://www.ukrstat.gov.ua/>
18. Population [2000–2021]. State Statistics Service of Ukraine. (2022). Available at: <http://www.ukrstat.gov.ua/>
19. World Migration Report 2022. IMO. (2022). Available at: <https://worldmigrationreport.iom.int/wmr-2022-interactive/>
20. 22 thousand Ukrainian teachers became refugees. Competitor. (2022). Available at: https://konkurent.ua/archives/?page=2&end_date=2022-04-14&start_date=2022-04-14
21. General secondary education institutions [1999–2021]. State Statistics Service of Ukraine. (2022). Available at: <http://www.ukrstat.gov.ua/>
22. Institutions of higher and professional pre-higher education [1999–2021]. State Statistics Service of Ukraine. (2022). Available at: <http://www.ukrstat.gov.ua/>
23. Institutions of professional (vocational and technical) education [1999–2021]. State Statistics Service of Ukraine. (2022). Available at: <http://www.ukrstat.gov.ua/>
24. Denisova L. Telegram channel. (2022). Available at: <https://xn--80affa3aj0al.xn--80asehdb/>
25. Dinyak A. (2022) Russia recognized the forced deportation of Ukrainians. Lviv portal. Available at: <https://portal.lviv.ua/news/2022/04/28/rosiia-vyznala-prymusovu-deportatsiiu-ukraintsiv>
26. Ukraine: civilian casualty update OHCHR. (2022). Available at: <https://ukraine.un.org/uk/183647-ukrayina-vtraty-sered-tsyvilnykh-osib-stanom-na-26-travnya-2022-roku>
27. Losses of the economy of Ukraine. KSE (2022). Available at: <https://kse.ua/ua/about-the-school/news/zagalna-suma-pryamih-zbitkiv-infrastrukturi-vzhe-perevishhuye-105-5-mlrd/>
28. Education in the occupied territories of Ukraine. CEDOS. (2022). Available at: <https://cedos.org.ua/researches/osvita-na-okupovanyh-terytoriyah-ukrayiny-24-lyutogo-30-kvitnya-2022/>
29. IT army of Ukraine. (2022). Available at: <https://itarmy.com.ua/>